

Frank Ádám (1639–1717) és a Bibliotheca Fratrum Polonorum. A monumentális könyvsorozat, a „Bibliotheca Fratrum Polonorum” megjelenésének korabeli története két szempontból is érdekelheti azokat, akik érdeklődnek a magyar és az európai könyvkiadás múltja iránt. Egyrészt, mert a megjelent köteteknek élénk magyarországi és erdélyi recepciója volt, amelyet bizonyítanak a kolozsvári, szegedi vagy budapesti könyvtárakban fennmaradt példányok. Szamba venni az utóbbi évtizedekben e témában megjelent nyugati szakirodalom eredményeit azért sem érdektelen, mert jó alkalom adódik árnyalni az idekapcsolódó külhoni publikációkat a kiadástörténet körüli erdélyi vonatkozásokkal.

Ha tágabb összefüggéseiben nézzük, a mai holland kutatókat az foglalkoztatja leginkább az Eleutheropolisban, a „szabadság városában” (Amszterdamban) megjelent könyvsorozat kapcsán, hogy a Lengyelországból száműzött és végül szinte egyöntetűen Hollandia felé gravitáló szociniánus elitet – és főképp a magukkal hozott gondolataikat – mekkora együttérzéssel illetve elutasítással fogadta a korabeli holland társadalom. Az ennek a kérdésnek megválaszolására irányuló erőfeszítés során semmiképp nem hagyható figyelmen kívül a változó kötetszámú, de mindenképp hatalmas méretű (6544 oldal, 1636 ív) és igényű „Bibliotheca”, akárha a szervezést-kivitelezést, akárha a hatást-befogadást vesszük szemügyre.

A kérdés megválaszolásához azonban a szakirodalomnak előbb az alapokat kell megnyugtatóan tisztázni: mikor és személy szerint kik állhattak a korban a hatalmas szervezőmunkáról árulkodó „Bibliotheca”-project mögött. A kérdések részben könnyen megválaszolhatók: a sorozatterv az 1663-ban Kreuzburgban zsinatozó szociniánus vezetők elhatározása volt, akik a munkálatok vezetésével személy szerint – az utóbb Kelet-Poroszságban letelepedő – Samuel Przytkowskit (1592–1670) bízták meg. A kötetterv megszületéséhez egy jól ismert eseménysorozat vezetett, amelynek kezdete az 1658-as lengyel diéta volt: ez az országgyűlés kodifikáltan is a szociniánusokra hárította a kollektív felelősséget a lengyel állam 1657-es átmeneti megroppanásáért, ami a – konverzióra nem hajló – szociniánusok több ezres tömegének évekig tartó európai exodusához vezetett. A kiszolgáltatott helyzetbe került lengyel szociniánusok szándéka ma is világosan érthető: a száz év alatt felgyülemlt, hatalmas mennyiségű „klasszikus” szociniánus irodalom rendszerezése, szellemiségének apológiája, népszerűsítése és szalonképessé tétele a befolyásos literátus világban a korabeli legmodernebb médium, a könyvkiadás a segítségével.¹

Kevésbé ismert viszont a kiadás holland szervezőinek kiléte. Már a címlap is szándékosan homályba vonja a kiadás évét és helyét (post annum Domini 1656, Eleutheropolis). A homályosság, a források hiánya könnyen magyarázható. Az 1630-as évek elején megindult liberalizálódási folyamatnak Hollandiában a kálvinista kerkeraad az 1650-es években egyre határozottabb fellépéssel igyekezett gátat szabni. Vezetőjük, Gisbertus Voetius szerint az államnak kötelessége, hogy segítse az államegyházat azoknak az irányzatoknak a megsemmisítésében, amelyek alapelveit tagadják. Mindemellert az egyház képviselőinél jóval liberálisabb régensek is meg voltak győződve arról, hogy a tolerancia (amely Voetius szerint „túl messzire ment” a 30-as, 40-es években) csak bizonyos korlátok között érvényesülhet. Ezért 1653 szeptemberében Holland tartományban is bevezették az antitrinitarizmust betiltó drákói rendeletet, amely egyúttal ki is jelölte az ottani tolerancia korabeli határait: betiltott mindenféle szociniánus vagy antitrinitárius gyülekezést és figyelmeztette annak résztvevőit, hogy blaszfémia és csendháborítás miatt törvényszék elé idézhetik őket. A rendelet elsősorban a vrij spreken-ről, a „szabad beszédről” elhíresült, inkább civil, semmint egyházi

¹ Bővebben I. WILBUR, E. M.: *A History of Unitarianism*. 1946. Vol. I. 483–523. A lengyel szociniánusok propagandatevékenységét 1638-ig jól szolgálta az általuk működtetett rakóvi nyomda. A nyomda bezárása és lerombolása után ugyanakkor hatalmas mennyiségű szociniánus anyag „ragadt” kéziratban, amelyek kinyomtatását – a helyzet mind rosszabbra fordultával – a lengyel elit egyik legsürgetőbb feladatának tekintette.

egyesületként egzisztáló ún. kollegiáns „mozgalom” ellen irányult, amely pár évvel később a Hollandiába menekült szociniánusok gyülekező helyévé, nyilvános fórumává vált. A rendelet nyomán a remonstráns egyháztanács bezárta az élénk rotterdami kollégiumot, és az amszterdami kollegiánsok is hosszú ideig illegálisba kényszerülnek. Az 1653-as rendelet a kollegiánsok gyűléseinek betiltásán túl a cenzúráért felelős hivatalok megerősödésében és mind aktívabb fellépésében öltött testet. Az antitrinitárius könyvekkel kereskedők 1000 gulden, a nyomdászok 3000 gulden büntetésre számíthattak.²

Így válik érthetővé, hogy a botrányt kavarázó könyvsorozatot, a „Bibliothecá”-t illetően miért elősorban ellenfeleitől vagy a hatóságoktól származó korabeli források maradtak fenn. A kiadvány megszületéséről szóló korábbi elméletekről Jeroom Vercruysse cikke nyújt összefoglaló áttekintést.³ A kötetek első említése E. M. 1673-ból való, egy bizonyos Jean-Baptiste Stoppa (vagy Stoupe) hivatkozik rá a *La Religion des Hollandois* című művében, amelyre J. Braun válaszolt a Stoppa műve ellen írt vitairatában (*La véritable religion des Hollandois*, 1675). Ezekből kiderül, hogy a kötetek megjelenését követő botrány nyomán vizsgálatot folytattak az állami hatóságok. Braun szerint a nyomdász egy bizonyos Colom volt, akit „a becsületes emberek nem sokra becsülnék”, a szervező pedig a „saját rossz szokásainak kiszolgáltatott” Cuperus, azaz Frans Kuyper.⁴

Abban mindenki egyetért, hogy a címlap – ahogy azt már említettem – szándékosan homályba vonja a kiadás évét és helyét (post annum domini 1656, Eleutheropolis). Sandius szerint a fiktív évszám helyesen 1668, kivéve Crellius és Schlingingius műveit, amelyek 1665 körül már a nyilvánosság elé kerültek.⁵ 1697-ben Crenius Kuyper a kezdőbetűivel megjelölve említi a sorozat kapcsán,⁶ Micraelius pedig Andrzej Wiszowatynak (1608–78), a tekintélyes lengyel vezetőnek, Faustus Socinius unokájának a szerepét hangsúlyozza.⁷ A sorozatról megnyilatkozó későbbi szerzők már csak ezekhez a forrásokhoz kénytelenek viszonyulni valamiképpen. A kiforrani látszó közmegegyezést F. S. Bock zavarta meg 1774-ben,⁸ aki szerint a „Bibliothecá”-t a remonstráns, ám titokban

² ISRAEL, Jonathan: *The Intellectual Debate about Toleration in the Dutch Republic in The Emergence of Tolerance in the Dutch Republic*. 1997. 22–23.

³ VERCRUYSSSE, Jeroom: „*Bibliotheca Fratrum Polonorum*”, *Histoire et Bibliographie*. = *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* (21.) 1976. 197–212.

⁴ Uo. 197–198.

⁵ SANDIUS, C.: *Bibliotheca antitrinitariorum*. Varsovia, 1967. (reprint), 258–259.

⁶ CRENIUS, T.: *Animadversiones philologicae et historicae*. Vo. I. Leyde, 1697. 45–46. Crenius utalása elárulja, hogy a „Bibliotheca” mennyire drága és tipográfiai szempontból nagyra értékelt sorozat volt (később kivitelezését ezért is tulajdonították a korban leghíresebb Blaeu-fivéreknek): „Mulum illa reperitur in Bibliothecis non tam doctorum Socinianorum, quam plebeiorum, indoc-torum et Linguae Latinae expertum fere, hi enim ut libros ostendere possint, et ne nihil intelligere, videantur, emunt illam, ut parvam Bibliothecam et ornamentum camerae, non in studium, sed in spectaculum, ut ait Seneca.” (A Bibliotheca tulajdonosai többnyire nem a szociniánus tudósok, hanem az együgyű köznép közül kerülnek ki, akik nem iskoláztak és alig tudnak latinul. Azért vásárolják, hogy mutogathassák a könyvespolcukon, és ne tűnjenek ostobáknak. A könyveknek egy kis kollekcióját veszik, hogy azokkal díszítsék az otthonaikat – nem a tudomány, csak a feltűnés kedvéért, ahogy Seneca mondja.) (Visser, 320.)

⁷ MICRAELIUS, J.: *Histora ecclesiastica*. Éd. D. HARTNACCIUS Leipzig–Francfort, 1699. 968. (VERCRUYSSSE, Jeroom: „*Bibliotheca Fratrum Polonorum*”. 199.)

⁸ BOCK, F. S.: *Historia antitrinitariorum maxime socinianismi et socinianorum*. Vol. I. Regio-monti, 1774. 46–54. (uo. 199.)

a szocinianizmussal kacérkodó Blaeu-k nyomtatták ki először, a kiadás kezdeményezője pedig a Remonstráns Szeminárium későbbi vezetője, Étienne de Courcelles (1596–1659) volt.⁹

A Courcelles és a „Bibliotheca” viszonyára vonatkozó elméletet azonban a múlt század végén egy holland történész, C. Sepp kritikai vizsgálat alá vette.¹⁰ Szerinte Curcellaeus, ahogy azt Ruarral folytatott levelezése világosan megmutatja, csak 1640–41-ben bízta a Blaeu-kat szociniánus szövegek kiadására, ráadásul hét évvel Wiszowaty Amsterdamba érkezése előtt meghalt (1659-ben). A Blaeu-k által alkalmazott nyomdai kidolgozás ugyanakkor nem azonos a „Bibliotheca” tipográfiájával. Az elmélet mégis tovább élt számos huszadik századi tanulmányban.¹¹

Vercruysse beszél egy Hollandiában született másik hagyományról is,¹² amely szerint Daniel de Breen, Brenius (1594–1664) „kezdeményezte először, hogy a legfontosabb szociniánus iratokat összerendezzék és nyomtatásra előkészítsék”. Az elmélet szerint Brenius 1664-es halála után Wiszowaty folytatta a munkát, amelynek költségeit Samuel Przykowski fedezte. Brenius életrajza szintén több mint alapos indokot szolgáltat a gyanúra. Jól ismert tény, hogy pacifista nézeteinek élénk recepciója volt a lengyel szociniánus vezetők körében, és hogy ő maga is szociniánus nézeteket

⁹ Nem véletlen, hogy az utókor gyanúja Courcelles-re terelődött. Ahogy Kühler megjegyzi róla: „senki sem kompromittálta magát jobban [ti. a szociniánusokkal való kapcsolattartásban], mint Curcellaeus”, aki baráti hangvételű, kölcsönösen tiszteletteljes levelezésben állt Martin Ruarral, és aki a leeuwardeni kálvinista prédikátorok nyilvános könyvégetését 1641-ben, a következő – a korabeli viszonyok között nem bátorítalan – szavakkal minősítette: „könnyebb lesz azoknak az embereknek [ti. a szociniánusoknak] a látványt, semmint az érvek erejét megcáfolni”. [KÜHLER, W. J.: *Het Socinianisme in Nederland*. 1980. 204.] Szándékában állt a szociniánusok írásait kiadványokon keresztül elterjeszteni, igazolván, hogy azok nem haszontalanok a keresztény morál szempontjából. Erre módja is lehetett, hiszen mielőtt az amszterdami Remonstráns Szeminárium tanára és igazgatója lett volna 1643-ban, a Blaeu-fivérek híres könyvnyomdájában dolgozott korektorként. TRAPMAN, J.: *Erasmus seen by a Dutch Collegiant: Daniel de Breen (1694–1664) and his posthumus Compendium Erasmicae (1677)*. = *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* (73.) 1993. 161.] Curcellaeus biztatása bajba is sodorta a Blaeu-kat: 1642 januárjában a hatóságok megtalálták Volkelius *De vera religiones* című művének példányait, amiért a Blaeu-testvéreket 2000 gulden pénzbüntetésre ítélték, a könyveket pedig másnap Johannes Crellius *De Deo et attributis ejus* című művével együtt nyilvánosan elégették. Az ellenfelei által „homo Socinianus”-nak nevezett Curcellaeusnak – bár ő ezt a megnevezést soha nem vállalta – Sandius nem is mulaszt el helyet biztosítani a „Bibliotheca Antitrinitariorum”-ban. [SLEE, J. C.: *De Geschiedenis van het Socinianisme in de Nederlanden*. 1914. 117; 255.; KÜHLER, 205.]

¹⁰ SEPP, C.: *Het Godgeleerd onderwijs in Nederland, tijdens de 16e en de 17e eeuw*. Vol II. Lexde, 1874. 452–454. (VERCRUYSSSE, Jeroom: „*Bibliotheca Fratrum Polonorum*”, 199.)

¹¹ Az elmélet 20. századi képviselője H. de la Fontaine Verwey (*Uit de Wereld van het Boek*. 3. köt. 1976–1979. 168–169.) elsősorban a sorozat díszes tipográfiája miatt (VISSER, 320.) Káldos János is ezt a verziót idézi: KÁLDOS János: *Ungarländische Antitrinitarier II, György Enyedi*. 1993. /*Bibliotheca Dissidentium* 15./ 81.

¹² Vercruysse két modern kiadású könyvet említ a „holland hagyomány” továbbélésének bizonyítására: BIE, J. P.: *Biographisch woordenboek...* Vol. V. 333; és EVENHUIS, R. B.: *Ook dat was Amsterdam*. Vol. III. 1971. 322. (VERCRUYSSSE, 199.) Vercruysse cikke óta további tanulmányok is hivatkoznak a Brenius-tradícióra: pl. TRAPMAN, J.: 162.; VISSER, Piet: *Blasphemous and pernicious: the role of printers and booksellers in the spread of dissident religious and philosophical ideas in the Netherlands in the second half of the seventeenth century*. Quaerendo, 1996. 319. Joggal mondhatjuk, hogy a jelenlegi tudományos konszenzus szerint ez a legelfogadottabb verzió.

vallott, valószínűleg kereskedett is szociniánus szerzők könyveivel.¹³ Akárcsak Courcelles, a híres Blaeu-fivérek nyomdájában korrektorként kereste kenyerét. Egyik fő művét, a *Breves in Vetus et Novum Testamentum annotationes*-t,¹⁴ unokaöccse Frans Kuyper, (a „Bibliotheca” kiadója) jelentette meg 1664-ben, aki a mű szociniánus hangoltsága miatt már ekkor összetűzésbe is került az amszterdami hatóságokkal.¹⁵

A holland művelődéstörténészek körében meghonosodott Brenius-Kuyper elmélethez Ver-cruysse a következő megjegyzést fűzi:

„Ez az elgondolás nem érdektelen, de el kell ismerni, hogy nem nyugszik szilárd alapokon, és ennél fogva kellő óvatossággal kell kezelni.”¹⁶

Az aggodalom jogos, hiszen Sandius Crellius műveinek kiadását „anno videlicet 1665”-re teszi, a Schlichtingius-kötet pedig szerinte „in lucem emissa a circiter 1665”.¹⁷ A kronológiai probléma tehát itt is felmerül, hiszen Kreuzburgban 1663 nyarán határoznak a Schlichtingius-mű megjelenítéséről, 1665-ben minden bizonnyal meg is jelenik, Brenius pedig 1664-ben már halott, Wiszowaty viszont csak 1666-ban költözik Amszterdamba a szociniánus menekültek egyik korábbi állomásáról, Mannheimből.

Az időrend kérdésének megoldásához érdemes szemügyre vennünk annak a Samuel Przypkowski-nak a levelezését, akire, mint ahogy fentebb említettem, a kreuzburgi zsinat rábízta a „Bibliotheca”-sorozat munkálatainak szellemi irányítását és anyagi hátterének a megteremtését. A külföldi szakirodalomban tudott, de kevésbé vizsgált tény, hogy Przypkowski évekig tartó levelezést folytatott a lengyel ügy legnagyobb holland szimpatizánsával, az oudeweteringi remonstráns prédikátorral Johannes Naeranusszal (1608–79).¹⁸ A levelezés túlnyomó terjedelemben annak a gyűj-

¹³ Egy ízben Crellius „Antigrotius”-ából (*Ad librum Hugonis Grotii quem de satisfactione Christi adversus Faustum Socinum Senensem scripsit, Responsio* [Raków, 1623]) rendelt meg egy ízben 25 példányt, ami valószínűsíti, hogy nemcsak saját érdeklődését elégítette ki, hanem egy könyvkereskedő számára is dolgozott. TRAPMAN, 158–160.

¹⁴ VISSER, 318–319.

¹⁵ A hatóságokkal való összetűzés oka, hogy Brenius szociniánus volt: Krisztus földi királyságáról vallott nézetei közelebb álltak a zsidó hagyományhoz, semmint a keresztényhez. TRAPMAN, 165n.

¹⁶ VERCRUYSSSE, 199. „Ces propos ne manquent certes pas d'intérêt, mais il faut admettre qu'ils ne reposent sur aucune preuve solide et dès lors, il convient de les considérer avec prudence.” Másik fontos tanulmányában (*Frans Kuyper (1629–1691) ou les ambiguïtés du christianisme libéral hollandais*. = Tijdschrift voor de studie van de Verlichting 1974. 231–241.) ugyanakkor Ver-cruysse azt állítja, hogy a szociniánus könyveket Kuyper Brenius hatására nyomtatta ki („On a invoqué a l'appui de ce propos ses éditions de textes sociniens ont favorables au socinianisme [Lubieniecki, Bibliotheca Fratrum Polonorum], l'influence importante sans doute de l'oncle Brenius). Azt is elismeri azonban, hogy a pontos életrajzok híján ez a segítség pontosan nem definiálható. („Que Kuyper ait eu pour son oncle des sentiments de sympathie, c'est l'évidence même mais l'on ne connaît pas assez a l'heure actuelle la vie de Brenius et celle de son neveu pour définir ces rapports précision.”)

¹⁷ SANDIUS, 118, 132.

¹⁸ A lengyelek felé való nyitottság családi örökséggént hagyományozódott rá. Apját, Samuel Naeranust, az Amersfoorsche-i remonstráns prédikátort, a dordrechtli zsinat után 1619. július 5-én száműzték hosszú évekre Hollandiából.¹⁸ [VAN SLEE: *De Geschiedenis van het Socinianisme*. 124.] Rostockba ment, és itt kereste meg levélével Martin Ruar, aki lelkeszi szolgálatot ajánlott fel neki Danzigban. A felajánlást a visszatérésben bízva nem fogadta el. [WILBUR, 495–96] Az ifjabb Naeranus 1629–30-ban nagy utazást tett Danzigban, Krakkóban és Varsóban, amely alatt

tési akciósorozatnak a részleteit tárgyalja, amit a holland remonstráns, de legnagyobb sikerrel mégis inkább a kollegiáns és mennonita körök folytattak a lengyel menekültek megsegítésére 1662 és 1665 között. A hat éven át tartó levelezés más szempontból is izgalmas: betekintést nyújt a „Bibliotheca”-project végrehajtásának egyes részleteibe is, aminek kapcsán ráadásul a levelekben több alkalommal felbukkan egy „notórius” erdélyi peregrinus, Frank Ádám (1639–1717) neve is.

Legkorábban Przyrkowski 1664. június 20-án kelteztet levélében utal az Erdélyből 1660-ban – Szentiványi Márkos Dániel és Rázmán Péter társaságában – az unitárius egyház támogatásával külföldi tanulmányútra induló Frankra:

„...abs te ornatissimus noster Francus in editione librorum Julii Celsi de auctoris mente expiscetur: a per me ipsi negraveris etiam atque etiam peto.” (A szerző akaratából Julius Celsus könyveinek szerkesztésére a jeles Frankot választ ki: kérdem, vajon általam nem gyakorolnál-e ez ügyben rá újból és újból nyomást.)¹⁹

A levél előző mondataiból kiderül, hogy itt Przyrkowski saját, Julius Celsus álnéven megírt művéről van szó, *Cogitationes ad initium evangelii Matthei*-ről, amely 1692-ben meg is jelent a „Bibliotheca” sorozatán belül (‘P’ kötet 1–35.).²⁰

1665. március 2-án kelteztet levélből pedig már világosan kiderül, hogy Frank Ádám ekkor már gőzerővel a kreuzburgi zsinat által kitűzött feladat végrehajtásán dolgozik:

„Adamus noster Francus apud vos ut audio operis posthumi Jonae Schlichtingii editioni praeest.”²¹

A folytatásból azt is megtudhatjuk, hogy a kiadás fő szervezője, Przyrkowski közvetlenül Frank Ádámmal is levelezett:

„Dedi ad hunc bene longae epistolam. Cujus ut tibi legendae copiam faceret petii. Nisi grave est, id uti ab ipso ultro requiras velim.”²²

Ezek a forrásrészletek tulajdonképpen nem szolgálnak nagy meglepetéssel a magyar művelődéstörténészek számára. Frank Ádámtól ugyanis jól ismert az az 1667. február 15-én kelt, az erdélyi egyházzal polemizáló levél, amelyben megindokolja az ifjú Frank, hogy a stipendium fogytával miért

személyes barátságot kötött a szociniánus vezetőkkel. A lengyel gesztus nagyvonalú viszonzására 1661-ben került sor a lengyel menekültek kreuzburgi levele nyomán. A levél hatására Naeranus – nyíltan fölállalva szimpátiáját – a remonstráns „broederschaap” 1662. évi nagygyűlésére egy levelet küldött, amelyben ecsetelte a lengyel szociniánusok nyomorúságos állapotát. A gyűjtési akció, amely inkább a kollegiáns és mennonita körökben folyt sikerrel, 1665-ig tartott.

¹⁹ Universiteits-Bibliotheek van Amsterdam (UBA), Kézirattár, N78c.

²⁰ VERCRUYSE, Jeroom: *Bibliotheca Fratrum Polonorum, Tables et Index.* = Tijdschrift voor de studie van de Verlichting. 1977. 386. Amennyiben ekkor Frank Ádám engedett a sürgető kérésnek, akkor nemcsak az első két kötet szerkesztésében lehetett szerepe.

²¹ „Amint hallom a mi Frank Ádámunk az elhunyt Jonas Schlichtingius műveinek szerkesztésével foglalatok nálatok.” UBA Kézirattár, N78e.

²² „Egy igen hosszú levelet írtam neki, és kértem, készítsen egy másolatot, hogy te is elolvashad, amit ha nem esik nehezedre, szeretném, ha még egyszer te is kérnél tőle.”

nem tér vissza Erdélybe sokfelé ágazó egyetemi tanulmányai után.²³ A levél egyik sokat eláruló részlete a Benczédy Gergely 1888-ból származó fordításában így hangzik:

„...életem fenntartásáért és tanulmányaim folytatásáért álmatlanságot és munkát nem kíméltem, sőt éjet-napot izzadtam, egy negyedórát sem engedtem elrepülni, éjjeli álmomat megraboltam (melynek tanúja Crelliusnak és Slichtingiusnak ama két vaskos kötete, melyet miután lemásoltam, rendeztem)...”²⁴

Szerencsére ma már eredetiben is idézhetjük a perdöntő sorokat:

„cujus rei testes esse possunt duo ista granda volumina Crellii et Slichtingii nuper impressa, a me prius in ordinem digesta, et primum istud atque descriptum”²⁵

Felmerülhet a kérdés, hogy mekkora jelentőségű szerepet játszhatott a huszoneves Frank Ádám a nagy jelentőségű könyvsorozat megszületésében. Ezt a szerepet minden bizonnyal tévedés lenne túlbecsülni. Egészen biztosan nem volt például döntési helyzetben. Az előkerült források tanúsága szerint azonban az sem lenne helyes, ha egyszerű „másoló szerzetest” látnánk benne. A „Bibliotheca” megszületése körül valószínűleg három tekintélyes lengyel vezető bábáskodott: Przypkowski, Andrzej Wiszowaty és Stanisław Lubieniecki (1624–1675). 1665-ben egyikőjük sem tartózkodott Amszterdamban. 1657 óta itt élt ugyan egy másik jelentős Danzigból származó literátor, Daniel Zwicker, őt azonban korántsem látták szívesen a szociniánusok legbensőbb köreiből. A Przypkowski-levelezésből kiderül, hogy maga Przypkowski csak Naeranus közvetítésével volt vele hajlandó érintkezni, és csak akkor, ha feltétlenül szükségesnek látszott (a vita kedvéért).²⁶ Frank szerepét a leghelyesebben úgy fogalmazhatnánk meg, hogy egyedül ő élvezte Amszterdamban teljes mértékben a nagy lengyel vezetők bizalmát, akiket ő képviselt a kiadvány holland szervezői körében. Hogy erre a közvetítésre igencsak szükség volt, arra a későbbiekben még visszatérek.

A legújabb kutatások nyomán képet kaphatunk arról is, hogyan vált az ifjú Frank Ádám a lengyel vezetők bizalmasává. A neve eleve jól csenghetett a lengyel körökben, hiszen sziléziai származású apja, id. Frank Ádám a rakóvi rektorságot hagyta ott 1633-ban, hogy a kolozsvári szász unitáriusok prédikátora legyen.²⁷ Egy újonnan előkerült forrás szerint ráadásul Frank Ádám az odera-frankfurti egyetemlátogatásából nem rögtön Hollandiába tért vissza, hanem kitérőt tett a schleswig-holsteini Friedrichstadtba 1663 nyarán,²⁸ éppen akkor, amikor Stanisław Lubieniecki egy utolsó és végleg sikertelen kísérletet tett arra, hogy ebben a holland remonstránsok által alapított, szabad szellemű kisvárosban kompakt módon leteleptse a lengyel menekülteket. Frank Ádám, aki 1662. március 5-e óta hivatalosan is tagja volt az amszterdami remonstráns broederschaap-nak,²⁹ feltehetően

²³ 1660. augusztus 28-án iratkozott be a leideni egyetemre. 1662. december 10-én az odera-frankfurti egyetemen tanult. Tanulmányokat folytatott az amszterdami Remonstráns Szemináriumban is. VAN DE GRAAF, Henk: *Einunddreißig siebenbürgische Unitarier in einem niederländischen Krähennest*. In: *György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16–17th Centuries*. 2000. 73.

²⁴ BENCZÉDY Gergely: *If. Franc Ádám levele Amszterdamból, 1667. febr. 15.* = Keresztény Magvető 1888. 28–38.

²⁵ Kiadva: *Transcriptie van de brief van Adam Francke, geschreven in Amsterdam, 15 februari 1667.* = Doopsgezinde Bijdragen 1999. 202–212.

²⁶ UBA, Kézirattár, N78c.

²⁷ SANDIUS, 229–230.

²⁸ LAMBOUR, R. C.: *Aanvulingen op het onderzoek naar het Amsterdamse milieu van Daniel Zwicker (1612–1678)*. = Doopsgezinde Bijdragen 2000. 54–55.

²⁹ LAMBOUR, R. C.: *De familie en vrienden van Daniel Zwicker (1612–1678) in Amsterdam.* = Doopsgezinde Bijdragen 1999. (10. sz. jegyzet.)

a száműzöttekkel próbált szorosabb kapcsolatba lépni kulcsfigurájukat meglátogatva. A levelezés mindenesetre Lubieniecki és Frank Ádám között a források tanúsága szerint még évekig fennmaradt.

A „Bibliotheca” körüli munkálatokba tehát feltehetően Lubieniecki szervezte be Frank Ádámot, és ez új fordulatot adott életének: az 1660 augusztusától 1662 decemberéig tartó két és fél éven keresztül valószínűleg egyszerű erdélyi teológushallgató volt Leidenben és Amszterdamban, odera-frankfurti és friedrichstadti „kirándulásáról” 1663 őszén visszatérve azonban „egy új világ nyílt meg előtte”. 1684-ben Misztótfalusi Kis Miklós már a tipográfus mesterség „félístenei” között emlegeti,³⁰ de már 1667-es levelében szakmai tekintélyként szólal meg nyomdászati kérdésekben. A kor legdivatosabb, elit szakmájának a kitanulását annak köszönhetette, hogy lengyel mentorai rábízták a számukra nagy jelentőségű, monumentális sorozat első két kötetének szerkesztését.

Frank szerepét a „Bibliotheca” kivitelezésében Przytkowski 1665. július 6-án Naeranushoz írt levele mutatja meg a legárnyaltabban.³¹ A forrás azért is különösen érdekes, mert rávilágít a témával kapcsolatos egyik alapkérdésre is, nevezetesen, hogy a hollandok részéről kik állhattak a „Bibliotheca”-project mögött.

Przytkowskiak levele tartalmaz egy rövid kivonatot Franknak két – Stanisław Lubienieckihez küldött – üzenetéből, amely rávilágít arra, hogy 1665 elején az idősebb lengyel szociniánus vezetők és holland szimpatizánsaik viszonya korántsem volt mentes a félreértésektől. Mivel a levéletét tekinthető egy újonnan előkerült, eddig sehol nem publikált Frank Ádám-levélnek, s mint ilyen figyelemre tarthat számot, nem haszontalan szó szerint ideidézni:

EXCERPTA

Ex epistola D. Adami Franci ad Gener. Stanisl. Lubienecium data 21. Martii.

Quod attinet ad illa quae de filio Metaphorico addidimus ab auctore ipso conscripta, egeram antehac de iis cum D. Poelymburgio et D. Pontano, qui nihil in iis deprehendere potuerunt, absurdi. Ulterius de eo cum iis agere et simul iis indicare, Slichtingium talia in Commentarii suis habere, vix tutum est. At ut cum D. Nerano de eo conferam amici nullo modo permittunt: quae de causa vero ignoro.

Ex epistola ejusdam 21. April data

Placuerint sane nobis valde literae Generosorum Schlichtingorum: et quidem eo nomine, quod in scriptis parentis p.m. nihil velint omitti vel addi; neque etiam in gratiam trium aut quatuor locorum quae Gener. Przypcovius omittenda esse censuerat, ulla folia velint recu[d?]i. Idem et D. Naeranus et eum eo etiam aliquibuscum super hoc negotio egi, illa nulla ratione debere omitti judicant. Imo ille (D. Naeranus) existimat nobiscum tyrannidem esse haud exiguam in scriptis alicujus quaedam vel mutare vel omittere, praesertim in scriptis tanti viri quantus fuit Slichtingius, cujus ingenium eruditonem et iudicium merito totus mirabitur orbis literatus; quique ipse Commentaria sua noluit cujusdam censurae subiici.³²

³⁰ Misztótfalusi Kis Miklós levele Teleki Mihálynak és Tófeus Mihály püspöknek Amszterdamból 1684. augusztus 15-én. (Adattár, 313.)

³¹ UBA, Kézirattár, N78g.

³² UBA, Kézirattár, N78k-hoz csatolva, valójában az N78g levelet egészíti ki.

KIVONAT

Frank Ádámnak a nemes Stanisław Lubienieckihez írott, március 21-én keltezett leveléből

Ami azt illeti, amit a szerző saját kézírata alapján a filius metaphoricus-ról betoldottunk, korábban megbeszéléseket folytattam róluk Poelemburg és Pontanus úrral, akik értetlenkedvén abból semmit fel nem fogtak. Ráadásul arról velük beszélni, és hasonlóképpen jelezni nekik, hogy Slichtingius a Kommentárjaiban ilyeneket vetett papírra, aligha biztonságos dolog. Hogy erről Naeranus úrral beszéljek, a barátaink semmiképpen nem engedték, hogy mi okból, magam sem tudom.

Ugyanő levele április 21-én

A nemes Schlichtingius írásai mégis igen nagy tetszést arattak nálunk: azért pedig, mert a kegyes emlékezetű szerző szövegeiből nem akarnak semmit elhagyni vagy azokhoz hozzárakni; még azon három vagy négy hely közül sem akarnak egyetlen egy ívet sem visszautasítani, amelyeket a nemes Przyckowski kihagyni látott volna jónak.

Naeranus úr és mások is, akikkel erről tanácskoztam, úgy ítélik meg, hogy semmilyen okból nem szükséges azokat kihagyni. Ő (Naeranus úr) velünk együtt egyenesen durva zsarnokságnak tartja más szövegét megváltoztatni, vagy abból kihagyni részeket, különösen egy olyan férfiú esetében, mint Slichtingius volt, akinek szellemi erejét, műveltségét és meggyőződését joggal csodálja az egész literátus világ. Ezért ő maga nem szeretné, ha a Kommentárját bármiféle cenzúrának vetnék alá.

A levélrészlet pontosabb megértéséhez fontos lejegyezni azt a szövegekörnyezetet, ahová Przyckowski Frank Ádám fenti szavait beilleszteni szánta.

Petieram ab eo, quia cum filiis Jonae Schlichtingii p[iae] m[emoriae] sanguine et affinitate conjunctus est, daret operam, ut in omittenda illius inauspicatae metaphoraie mentione, existimationi defuncti consuleretur. Fecit id quidem, nec mala, ut existimo fide. Sed ab eo qui editioni praeerat, non semel certior factus est, praecipuos vestratium, teque adeo ipsum, nihil in istis de metaphoricis filio verbis deprehendere potuisse absurdi. Inde lentior in eo negotio, cognatis praecipue et affinis Slichtingii dehortantibus factus est. Quod ut melius intelligas, verba ex duabus Adami Franci epistolis in peculiari charta descripta exhibeo. # Ex iis vides quam indigne sibi imponi passus fuerit, qui ex istis ipsis Ad. Franci verbis satis intelligere potuerit cum D. Poelymburgio et D. Pontano (in tertia epistola et D. Galenum admiscet) ea de re nisi forte obiter et perfunctorie: et (ut loquuntur) inabstracto dumtaxat actum non esse; nec illis indicatum esse Schlichtingium talia in Commentariis suis habere: neque id ipsis indicari editioni deproperandae tutum fuisse. Neque adeo tecum ea de re Ad. Francum nescio quibus amicis non permittentibus, contulisse. Nam quod tyrannidem esse censoris aliena scripta supprimeri aut interpolare inertis auctoribus: idem ego quoque statuo. idem et de ipso Slichtingii scripto sensi: antequam in eo tam enormis lapsus deprehendissem. Habes igitur specimen quam facile noster decipi solet.³³

Kértem tőle [ti. Lubienieckitől], mivel a kegyes emlékezetű Jonas Schlichtingius gyermekeivel vérrokonságban van, adja oda a művet, hogy ama baljóslatú metafora említésének elhagyásáról kialakult véleményről tanácskozzunk. Azt mondta, hogy

³³ UBA, Kézirattár, N78g.

ne a rosszból ítéljek, ne veszítsem el a bizalmamat. De az, aki a szerkesztői munkálatokat végzi, nem egyszer bizonyosan állította, hogy közületek a legkiválóbbak, te magad is, értetlenkedvén semmit azokból a metaphoricus filius-ról szóló szavakból megérteni nem tudtok. Amit hogy jobban megérts, idézem Frank Ádám két, saját maga által írt levelének szavait. [Ide szánta beszúrni a két levelet Przypkowski.] Ezekből láthatod, milyen méltatlan helyzetben érezte magát, aki világosan megérthette magának Frank Ádámnak a szavaiból, hogy eddig a dologról nem beszéltek Poelymburgus úrral és Pontanus úrral (a harmadik levélben Galenus úr is bele van keverve), hacsaknem esetleg futólag elintézve (és úgymond) elméletileg; hogy nem mondták nekik, hogy Slichtingius a Kommentárjaiban ilyeneket vetett papírra; és hogy nem biztonságos nekik ezt a sietve elkészítendő kiadás szempontjából elmondani. Sőt Frank Ádám nem tanácskozhatott veled sem erről a dologról, mivel nem tudom milyen barátok ezt megtiltották neki. Hogy zsarnokságnak ítéled más szövegéből a szerző akarata ellenére elhagyni vagy hozzátenni, én is ugyanezt állítom. Én is éreztem ezt a Slichtingius-szöveg esetében, még mielőtt ezt a hatalmas tévedést beláttam volna. Íme egy példa, milyen könnyen szokott megtevédni a magunkfajta.

Az idézet rávilágít arra, hogy a bizalom a hollandok és a lengyelek között korántsem volt magától értetődő. A lengyel vezetők tisztában lehettek az 1653-as rendelet következményeivel, és a távolból nehezen mérhették föl annak hollandiai társadalmi támogatottságát. A remonstráns egyház társadalmi bázisát a liberális és befolyásos holland politikai elit alkotta, akik számára a lengyel szociniánusok kapcsolatkeresései az 1620-as évektől kifejezetten tehernek számítottak. A konzervatív Voetius jól taktikázott, amikor a remonstránsok elleni támadás középpontjába nem a predesztináció körül folyó vitákat, hanem a szociniánus eszméket állította. A gazdag és politikai befolyással bíró városi elit ezáltal – a dordrechtli terror után – pacifikálhatóvá vált, de egyúttal maradt eszköz, szükség esetén, a megfenyítésükre is.³⁴ A politikailag érzékeny remonstráns egyház ezután úgy lépett föl, hogy még a látszatát is kerülje annak, hogy a lengyel szociniánusokkal bármiféle kapcsolata lenne. A sokat tapasztalt Przypkowski már évtizedek óta érzékelhette a remonstránsok kelletlen, mindenféle közeledést hüvös hallgatással fogadó taktikáját,³⁵ ezért dönthetett a kényes szövegrészletek esetében inkább az öncenzúra mellett. A remonstránsok tömegbázisát illetően feltehetően nem is tévedett nagyot. Éppen Frank Ádám híres 1667-es leveléből tudjuk, hogy még 1662–65-ös adakozás során is a jóval tőkeerősebb remonstránsok alig gyűjtötték össze a remélt összeg egy hetedét. „A többi pénzt [azaz a fennmaradó 6/7 részt] adták a mennoniták, azok különösen, kik magán Collégiumokat látogatnak, s kik számra nézve határtalanul távol állnak a remonstránsoktól, sokan olyanok, kik varrással és szövással szereztek össze egy kis pénzt”, és akik „készek voltak harmad-

³⁴ Amikor például I. Rákóczi György elfogatta, felbontatta majd Hollandiába visszaküldette a szociniánus vezető, Jan Stoiński (Statorius) idősebb Frank Ádámnak címzett levelét 1638-ban, Voetius propaganda-hadjáratba fog a remonstránsok ellen, amire az ad neki alkalmat, hogy a levélben véletlenül felbukkan Uyenbogaert neve. L. MIKLÓS Ödön: *Statorius János lengyel szociniánus lelkész levele Frank Ádám kolozsvári unitárius lelkészhez 1638-ból.* = *Keresztény Magvető* (52.) 1919. 68–84.

³⁵ 1632-ben Ruarus és a többi lengyel vezető levélben kereste meg Episcopust, hogy a két egyház között szorosabb barátság szövődhessen („ut amicitia inter utrasque Ecclesias arctior constituatur”): az 1619-es lengyel segítségnyújtási gesztusok dacára kísérletük hüvös hallgatással találkozott. A ma is olvasható levélre írt kurta megjegyzés szerint: „Is niet geantwoord”, nem lett megválaszolva. Kühler utal rá, hogy a lengyelek 1662-ben Naeranuson keresztül még egy kísérletet tettek a közeledésre, azonban hogy ez is gyümölcstelen maradt, azt Kühler szerint éppen a kolozsvári gyülekezet 1697. május 18-án kelt, a tűzvész miatti segélykérő levele mutatja, amelynek bevezetője utal arra, hogy a szorosabb kapcsolat még most is hiányzik [KÜHLER, 205].

negyedfzben is adakozni”.³⁶ Przypkowski nem számolt azonban azzal, hogy a remonstráns egyházban vannak az elithez lazábban kötődő, inkább a személyes lelkiismeretre súlyt helyező egyéniségek is, akik adott esetben készek szembehelyezkedni az egyházukban uralkodó trenddel. Az ebben rejlő lehetőségeket, akkor és ott: azaz a helyszínen, a fiatal Frank Ádám jobban érezhette. Ezért is fedhette föl Naeranus előtt – Przypkowski és a többi lengyel tanácsadó intése ellenére, de minden bizonnyal Lubienieckivel egyeztetve – Schlichtingius teológiai szempontból merész utalásait. A levél tanúsága Johannes Naeranus humanista módon az erasmusi „bonae litterae”-re és a szerzői szuverenitásra hivatkozva utasítja vissza a Schlichtingius-szöveg megkurtítására irányuló lengyel javaslatokat. Az óvatossághoz szokott Przypkowski a kedvező hír hallatán nem is habozik Naeranusról elnézést kérni az utólag már felismert „enormus lapsus”-ért.

Érdeemes végül pár szót ejtenünk a „Bibliotheca” kiadójáról, Frans Kuyperről (1629–92), aki egészen az 1692-ben bekövetkező haláláig egyik legaktívabb tagja volt a nagybátyja, Daniel Brenius által 1646-ban alapított amszterdami kollégiumnak.³⁷ Kuypernek mind a kollegiáns körökben tett megnyilatkozásait, mind könyvkiadói szerepét ellentmondásosan ítélték meg a kortársak. Általánosan is elmondható, hogy a korabeli Európa könyvnyomtatásának nyomasztóan jelentős hányadát előállító Amszterdamban a tiltott könyvek kiadása nem egyszerűen a szellemi útkeresés egyik fontos eszköze volt, hanem egyúttal komoly üzleti vállalkozásnak is számított. Ez alól valószínűleg nem volt kivétel a „Bibliotheca” sem, amit – korabeli források szerint – jórészt egyszerű sznobizmusból vásároltak a tehetősebb polgárok.³⁸ Az üzleti szellem a kortársak szerint utóbb különösen eluralkodott Kuypereken, ezért a „Bibliotheca” után 1667-ban immár arra vállalkozott, hogy kinyomtassa Stanisław Lubieniecki háromkötetes, bonyolult illusztrációkkal teletűzdelt művét, a *Theatrum Cometicum*-ot. Piet Visser 1995-ös cikke szerint Kuyper e kiadvánnyal még nagyobb extra profíttra próbált szert tenni: bár a határidőket nem tartotta be, a bonyolult illusztrációkat nem pontosan nyomtatta ki, és eleve aránytalanul magas költségeket számolt fel, a *Theatrum* elkészültével további költségekkel fejelte meg a Lubienieckinek benyújtott számlákat. Az eset kapcsán újabb bizonyítékokat találhatunk Frank Ádám és Lubieniecki szoros viszonyára. A *Theatrum* kinyomtatásában is aktív szerepet játszó Frank képviselte ugyanis Kuyper közvetlen környezetében Lubienieckit a források szerint egyre elmérgesedő konfliktusban.³⁹

A szintén Lubieniecki védelmében Kuyper ellen kikelő Johannes Naeranus Gerard Brandthoz írt levelében egy „pénzsajtoló”-nak hívja Kuypert, aki, „bár azt hittük, kezünkben tudjuk tartani,

³⁶ BENCZÉDY, 35.

³⁷ Kuyper különösen két témában hallatta hangját. Képvisele egyrészt Daniel de Breen pacifizmusát a kollegiánsok között az általa nagyra tartott nagybácsi halála után: Trapman szerint még Breniusnál is radikálisabb módon (TRAPMAN, 163). Másrészt a nagy jelentőségűnek tartott, az első Spinoza-recepciónak tekintett *Bredenburgse twisten*-ben Bredenburggal szemben a Spinoza ellen fellépő kollegiánsok élére állt. A konfliktus okozta a kollegiánsok történetének egyetlen schizmáját az 1680-as években. (L. ISRAEL, Jonathan I.: *Radical Enlightenment, Philosophy and the Making of Modernity 1650–1750*. 2001. 342–358).

³⁸ L. 6. jegyzet.

³⁹ 1670. december 22-én mindenestre Stanisław Lubieniecki egy „Memoralie”-t készített Frank Ádám számára a *Theatrum Cometicum* példányainak elszámolásáról. A Memoralie-ből világosan kiolvasható, hogy Kuyperral Lubieniecki az elkészült példányszámok sorsát és értékét illetően évekkel később sem tudott megegyezni. Lubieniecki néhol emlékezetből próbálja a neki felszámított példányok valódi sorsát tisztázni. Az iratból kikövetkeztethető, hogy az elmérgesedő konfliktusban Lubieniecki megbízásából Frank Ádám végzett konkrét egyeztetéseket Kuyperral. UBA Kézirattár, Ar¹.

valójában olyan, mint az angolna farka (een ael bij de staert)⁴⁰, azaz agyafűrt, megbízhatatlan karakter, aki kicsúszik az ember kezéből.

Úgy vélem, a fenti Przypkowski-levelek idézeteinek tükrében (ti. hogy Frank Ádám Naeranuszal egyeztetette a „Bibliotheca” szerkesztésének egyes részleteit) a mondat első fele árulkodó („bár azt hittük, a kezünkbe tudjuk tartani”). Az 1664-ben elhunyt Daniel Brenius szerepét aligha érdemes hangsúlyozni a „Bibliotheca” kapcsán. Frans Kuypert inkább Prypkovszki kérésére Naeranus és a köréje csoportosuló remonstráns és kollegiáns vezetők biztathatták a „Bibliotheca” kiadására, valamikor 1664 tájékán. A Frank Ádám-féle levélbetét el is árulja a fontosabb vezetők nevét: Naeranus mellett a remonstráns Arnold Poelenburg,⁴¹ Isaac Pontanus⁴² és a mennonita háttérű kollegiáns vezető, Abrahamsz. Galenus.⁴³

Piet Visser cikke szerint Lubieniecki azért kérte kétségbeesetten a Kuypert „angolnafarokként” tipologizáló Naeranuszt és a kollegiáns Joachim Oudaant, hogy járjanak közben az érdekében, mivel nem citálhatta Kuypert végső esetben a magisztrátus elé – éppen a frissen megjelent és a hatóságok által azonnal betiltott „Bibliotheca” miatt. Visser e konfliktus forrásaira alapozza teóriáját arról,⁴⁴ hogy kik állhattak a „Bibliotheca”-project finanszírozásának háttérében. „Eddig – írja Naeranus Gerard Brandthoz írott levelében – [Kuypert] a kollegiáns barátai, a fejőstehenei kedvét kereste...” (De vrinden van't collegy, sijn melck koeyen, onsiet hij tot noch toe). Az egyik „melck koe” meg is van nevezve a levélben: a volt rotterdami polgármester (aki egyúttal a Kelet-Indiai Társaság igazgatója is volt) rendkívül gazdag fia, az egykori remonstráns Jan Hartigveld (1616–78), aki az apja halála után váratlanul visszavonult az arisztokrata közéletből és a remonstráns egyházból, és puritán életvezetés mellett minden idejét a kollegiáns ügyeknek szentelte. A másik „fejőstehén” Visser szerint a hasonlóan gazdag Abraham Lemmerman (?–1694) volt, aki – Kuypert legbefolyásosabb támogatójaként – az amszterdami kollégium életében játszott meghatározó szerepet. A Visser-teóriát mindenesetre megerősíti, hogy az 1665-ös fent idézett Przypkowski-levél szerint Frank

⁴⁰ Mivel Piet Visser sem eredetiben idézi az óholland szöveget, én is csak az ő angol verzióját tudom idézni. Úgy vélem azonban, hogy a szöveg értelme ebből is egyértelmű: „even though we thought we had him in our hands, we actually have ‘een ael bij de staert’ [literally ‘an eel by the tail’ meaning he is a slippery character]”. VISSER, 321.

⁴¹ Poelenburg és Pontanus alakja Frank Ádám 1667-es levelében is feltűnik. A nem sokkal azelőtt (1666. október 30-án) elhunyt Poelenburgról Frank mint jótevőről emlékezik meg. Poelenburg (1628–1666) szintén a Remonstráns Szemináriumban tanult Courcellaustól, és annak halála után (1659) ő veszi át a Szeminárium vezetését. 1665-ben Limborch-hal közösen adják ki *Episcopus Opera Theologica*-ját. Zilverberg, S.B.J. szerint eszménye előbb a holland keresztény egyházak egyesítése volt, később ennek kudarcát belátva a remonstráns broederschaap apológétája lett. (*Biografisch lexicon voor geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* (BLNP). 1968. 361–362.)

⁴² Pontanus (1625–1710) csak rövid ideig volt a Remonstráns Szeminárium „hoogleraar”-ja (1666–1667). Pontanus ugyanis egyúttal az amszterdami remonstráns broederschaap prédikátora is volt, és a két tisztség egy ember számára soknak bizonyult. Pontanus a prédikátorságot választotta, a Szemináriumban pedig ekkor választották a helyére Philippus van Limborch-ot. 1682-ben gyűjtést szervezett a francia menekültek javára. Az 1650-es években szembenállt a kollegiánsokkal kritizálva a „vryjheid van spreken” gyakorlatát. (BLNP, 297–298.) Pontanusról Frank Ádám már ambivalensen emlékezik meg. Egy ízben konfliktusba is keveredik vele a remonstránsok adakozásra való kellenlensége miatt. Ugyanakkor megemlíti Pontanus korábbi jótéményeit is (minden részletezés nélkül).

⁴³ Abrahamsz. Galenus (1622–1706) a kollegiánsok legnagyobb hatású vezetője. A vryj spreken elkötelezett védelmezője, aki a „premilleniumi” egyházak állapotát megreformálhatatlannak tartván nagy jelentőséget tulajdonított az egyéni megvilágosodásnak. FIX, Andrew C.: *Prophecy and Reason. The Dutch Collegiants in the Early Enlightenment*. 1990. 97–103.

⁴⁴ VISSER, 320–321.

Ádám jóváhagyta a Schlichtingius-kötet tervezetét az amszterdami kollegiánsok legnagyobb hatású vezetőjével, Galenusszal.⁴⁵

A Frank Ádámmal kapcsolatos források tehát szépen kiegészítik, időnként árnyalják a „Bibliotheca” megszületéséről szóló eddig megjelent szakirodalmat, különösen a legizgalmasabb időszakot, a munka kezdetének pillanatait illetően. Mire Andrzej Wiszowaty megérkezik Mannheimből, hogy átvegye Franktól a szerkesztői munkát (1666), a jelentős sorozat első két vastkos kötetét – Johannes Crellius és Jonas Schlichtingius műveit – már Erdélyben is kézbe vehetik az európai hírnű kiadvány iránt érdeklődő olvasók.⁴⁶

B. KIS ATTILA

Egy esztergomi köznemes, Somogyi János (†1782) könyvtára.* A 18. század utolsó harmadától Magyarországon megnövekedett a nemességnek a művelődésében, a magyar nyelv kiművelésében játszott szerepe. Korábban a tudományos élet megszervezésével többnyire értelmiségiek próbálkoztak latin nyelven. A 18. század végéig a latin volt az országban együttélő iskolát végzettek közös nyelve, ez tette lehetővé az európai tudományossággal a közvetlen érintkezést. A latin az országnak 1844-ig hivatalos nyelve maradt, a katolikus egyházban pedig még ennél is jóval tovább használták a felsőbb oktatásban és a liturgiában. A 18. században a magyarországi peregrináló ifjak latin tudását még megcsodálták külföldi egyetemeken, ám a latin nyelv egyre gyakrabban bizonyult kevésnek külföldi protestáns egyetemeken a nemzeti nyelvű oktatás bevezetése miatt. Magyarországon is gyakoribbá váltak az ország nyelvének, a magyarnak sokirányú kiművelését szorgalmazó próbálkozások. Az „ész századá”-ban egyaránt akadtak egyháziak és világiak, akik az egyéni és közösségi élet megújítására irányuló törekvéseiket már magyarul fogalmazták meg. A vallásos megújulási mozgalmak is az élet egészének átalakítására tettek kísérletet. A pietizmus a század első felében az evangélikus egyház és az evangélikus közösségek reformját szorgalmazta,¹ a század közepétől a Lodovico Antonio Muratori nevével fémjelzett reformkatolicizmus pedig a jezsuiták

⁴⁵ Piet Visser cikkében arra is kísérletet tesz, hogy a téves Blaeu-attribúció helyett megállapítsa a „Bibliotheca” nyomdászának valódi kilétét. Az ő javaslata Daniel Baccamude. Visser abból indul ki, hogy Oudaan és Lubieniecki műveit Baccamude nyomtatta ki Kuyper számára. Megállapítását tipográfiai érvekkel is alátámasztja. VISSER, 320.

⁴⁶ Mint Frank Ádám írja 1667. február 15-i levelében: „Indicate quae an Preussius vel Schlichtingii, exemplaria aliquot operam Crelii et Schlichtingii ad vos transmissert.” (Jelezzétek vissza, kérlek, hogy Crellius és Schlichtingius művének néhány példányát Preussius vagy Schlichtingius családja elküldte-e számotokra.). Az 1653-as rendeletre hivatkozva Holland tartomány Legfelsőbb Bírósága 1674. július 19-én az alábbi könyvekkel egyetemben tiltotta be a „Bibliotheca Fratrum Polonorum”-ot: Lodewijk Meyer *Philosophiae Sacrae Scripturae Interpres-e*, Hobbes *Levianthanja*, és Spinoza *Tractatus Theologico-Politicus-a*. 1677-ben ehhez társult még Spinoza *Opera Posthuma*-ja, benne az *Etikával*. A kötetek mégis eljutottak a kor leghíresebb szellemi reprezentánsainak könyvtárába: Isaac Newton-éba éppúgy, mint John Locke-éba vagy John Milton-éba.

* Készült a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának Szlavisztika–Közép-Európa Intézet, Nyugati Szláv Kulturális Kutatócsoport esztergomi műhelyében.

¹ CSEPREGI Zoltán: *Magyar pietizmus, 1700–1756. Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez*. Bp., Teológiai Irodalmi Egyesület, 2000. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 36./